

Grzegorz Pełczyński

Ormianie w literaturze polskiej

Szkice

Biblioteka Lehahayer | 7

OSRODEK
BADAŃ
NAD KULTURĄ
ORMAŃSKĄ
W POLSCE

ORMIANIE
W LITERATURZE POLSKIEJ
SZKICE

7

Biblioteka „Lehahayer”

pod redakcją Krzysztofa Stopki i Andrzeja A. Zięby

KOMITET REDAKCYJNY:

Petr Kaleta (Brno-Praga), o. Vahan Ohanian (Wenecja),
Judit Pál (Kluż-Napoka), Andrzej Pisowicz (Kraków),
Tatevik Sargsyan (Symferopol-Erywań)

Grzegorz Pełczyński

ORMIANIE W LITERATURZE POLSKIEJ

SZKICE

KRAKÓW 2024

Grzegorz Pelczyński
Uniwersytet Wrocławski, Wrocław
• <https://orcid.org/0000-0003-4620-1003>
✉ grzegorz.pelczynski@uw.edu.pl

© Copyright by Grzegorz Pelczyński and Księgarnia Akademicka, 2024

Recenzent: dr hab. Andrzej A. Zięba, UJ
Opracowanie redakcyjne: Magdalena Gibiec
Projekt okładki: Monika Zoloténka

ISBN 978-83-8368-030-9 (druk)
ISBN 978-83-8368-031-6 (online)
<https://doi.org/10.12797/9788383680316>

Publikacja sfinansowana przez Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytetu Wrocławskiego

Na okładce wykorzystano wizerunki Zygmunta Kaczkowskiego, Zofii Kossak-Szczuckiej,
Józefa Łobodowskiego, Zofii Nałkowskiej, Juliusza Słowackiego, Stanisława Vincenza,
Stefana Żeromskiego (domena publiczna) oraz Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego
(fot. Jarosław Roland Kruk / Wikipedia, licencja: CC-BY-SA-3.0)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	7
Ormiańskość Słowackiego	11
Jeden król, wielu kupców	21
Abgar-Sołtan o Ormianach.....	25
Kabzanie Vincenza	31
Pamiętniki Ormian polskich.....	45
O Ormianach bukowińskich i nie tylko w listach Anny Danilewicz	51
Ceghaspanutjun w beletrystyce polskiej.....	61
Grisza Aszwajanc i inni Ormianie w trylogii ukraińskiej Józefa Łobodowskiego.....	69
Działalność wydawnicza Leona Ter-Oganjana.....	81
Stanisława Fleszarowa-Muskat – wątki ormiańskie.....	93
Polskie podróże do Armenii.....	101
Ormiańska miłość	113
Nota bibliograficzna	119
Bibliografia.....	121
Summary.....	131
Ամփոփում.....	135
Indeks osobowy.....	141

Wstęp

Etnograf zajmujący się literaturą budzić może pewne zdziwienie. Powinien wszak pojechać do kraju, w którym żyje interesujący go etnos, i przez jakiś czas mieszkać pośród należących doń ludzi, aby go jak najlepiej poznać. Nie neguję skuteczności metody badań terenowych. Badacze zawdzięczają jej zdobycie ogromnego zasobu wiedzy na temat różnych ludów. Świadczą o tym bezsprzecznie rozliczne teksty, jakie napisali po dłuższym czy krótszym pobycie w terenie. Jednak istnieją też teksty, które nie są wynikiem prac badawczych i nie powstają w celach poznawczych, lecz należą do literatury pięknej.

Badaniami nad literaturą piękną zajmuje się w ostatnich latach antropologia literatury, która zdaje się lokować między antropologią kulturową a literaturoznawstwem¹. Generalnie stawia sobie ona za cel kulturową interpretację utworów. Czyni to, starając się wyjaśnić różne zagadnienia. Pierwsze z nich to powiązania tychże utworów z kulturą, w której zostały stworzone i stanowią jej składnik. Należy się zastanowić, w jakim sensie są jej częścią. Wiersz, powieść czy tragedia mają rozmaite związki ze swą kulturą, nie tylko z powodu formy, jaką przybierają, ale także ze względu na wyrażane treści.

Kolejne zagadnienie to funkcjonowanie utworów literackich w różnych kulturach. Utwory te zaś, choć niekiedy pochodzą z danej kultury, w innej partycypują nie tylko w obiegu wydawniczo-czytelniczym, lecz częstokroć wpływają na język i dostarczają wzorów – na ogół estetycznych i etycznych, wyrażających się w postawach i czynach.

¹ Zob. *Narracja i tożsamość (I). Narracje w kulturze*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa 2004, *Z Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej*, 85; *Antropologia kultury – antropologia literatury. Na tropach koligacji*, red. E. Kosowska, A. Gomółka, E. Jaworski, Katowice 2007, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, 2493; *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki, Poznań 2010, *Biblioteka Literacka „Poznańskich Studiów Polonistycznych”*, 57.

Wreszcie trzecie zagadnienie stanowią zawarte w utworach literackich opisy kultur, zazwyczaj powiązanych z określonym etnosem, takim jak naród bądź jakaś jego część. Takie opisy mogą w całości odnosić się do danej grupy, lecz zdaje się, że najczęściej bywają fragmentaryczne.

Mnie zainteresowały utwory literackie dotyczące Ormian, a przynależące, ze względu na język, w jakim zostały napisane, do literatury polskiej. Rozmyślając o nich, raczej nie zastanawiałem się nad ich wartością artystyczną. Frapowało mnie przede wszystkim to, że w ramach literatury polskiej w rozmaity sposób i w różnych celach próbuje się ująć sprawy ormiańskie.

Pionierem studiów nad tematyką ormiańską w literaturze polskiej, głównie w beletrystyce, jest Zbigniew Kościów. W artykule² jej poświęconym wymienił mnóstwo powieści i opowiadań, w których pojawiają się Ormianie. Samo wyszukanie ich z pewnością nie było łatwym zadaniem. Poza tym wyszczególnił rozmaite motywy ormiańskie występujące w tych utworach i starał się dociec, na ile są one zgodne z faktami ustalonymi choćby przez historyków.

Moje prace o Ormianach w utworach literackich czy też niemających charakteru naukowego przez dłuższy czas raczej stanowiły rezultat badań pobocznych, prowadzonych w przerwach pomiędzy innymi zajęciami, które wydawały się ważniejsze. Niespodziewanie okazało się, że tych artykułów powstało kilka i na kolejne są jeszcze pomysły. Gdy napisałem ich tuzin, trudno było mi oprzeć się pokusie połączenia ich w jedną publikację.

Książka, która powstała, składa się zatem z dwunastu osobnych szkiców, częściowo wcześniej opublikowanych w różnych czasopismach, także ormiańskich. Zostały one poddane zabiegom ujednolicającym, nie tworzą jednak monografii. Napisanie monografii na temat Ormian w literaturze polskiej – występujących w roli bohaterów rozmaitych utworów, a także będących ich twórcami – byłoby z pewnością karkołomnym przedsięwzięciem. Wymagałoby połączenia różnych wątków tematycznych, nie zawsze do siebie pasujących. Zbiór szkiców w różnoraki sposób te wątki wydobywa, ale niekoniecznie łączy w całość. Niestety wiąże się to też z nierównomiernym potraktowaniem omawianych kwestii: jedne są przedstawione dość szczegółowo, inne zaś bardzo ogólnie. Niektóre zostały zupełnie pominięte. Sporadycznie zdarzają się również powtórzenia.

Powstał zatem tylko zbiór szkiców na temat Ormian w utworach prozatorskich, napisanych w XIX i XX wieku³, a częściowo skupiający się także na ich autorach. Mam

2 Z. Kościów, *Motyw ormiański w literaturze polskiej*, „Opole” 1987, nr 8, s. 22, 28.

3 Na temat piśmiennictwa ormiańskiego w dawnej Polsce zob. W. Grigorian, *Kultura piśmiennicza w ormiańskich koloniach na Podolu*, [w:] *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*,

nadzieję, że pomoże on uświadomić sobie mnogość obecności Ormian w dyskursach Polaków, a ponadto zwrócić uwagę na liczne sprawy łączące jednych i drugich.

Prawie wcale nie wspominam o Ormianach w poezji polskiej. Na szczęście wyręczają mnie w tym inni⁴. Sam więc tylko na końcu tego *Wstępu* przepisuję z tomiku ofiarowanego mi kiedyś przez Marię Przybylską fragment jej pięknego wiersza zatytułowanego *Od Araratu*:

Podpowiedz mi zdania dawno zapomniane
podpowiedz mi słowa albo tylko zgłoski
melodię najprostszą z mojej Góry starej
(z tak daleka pustylny wiatr nocą przychodzi)
ten śpiew się nie kończy tylko wciąż zaczyna
nie powtórzę słów pieśni – nie pamiętam treści
wznosi się nad wodami górzystą pustynią
– podpowiedz mi krajobraz zawarty w tej pieśni⁵.

red. M. Zakrzewska-Dubasowa, Lublin 1983, s. 45-57; A. Dołuchanian, *Literatura w ormiańskich koloniach w Polsce*, [w:] *Studia z dziejów...*, s. 58-67.

⁴ *Dialog Armenia-Polska*, red. E. Militonjan, G. Davtyan, tłum. K.I. Zioła, Erywań 2018.

⁵ M. Przybylska, *Wiersze*, Kraków 1995, s. 53.

Ormiańskość Słowackiego

„Jestem Polakiem”, „Jestem Grekiem”, „Jestem Kwakiutlem” – takie oświadczenia są pochodną określonej świadomości etnicznej. Z ową świadomością nierozzerwalnie wiąże się też konkretna tożsamość (identyfikacja) etniczna. Jeśli się jest świadomym swej przynależności do danego etosu, to znaczy, że się utożsamia (identyfikuje) ze wszystkimi, którzy również uważają się za jego członków. Że będąc całkiem odrębnym człowiekiem, należy się jednak do pewnej grupy złożonej z ludzi podobnych do siebie. To podobieństwo dotyczyć zaś może wspólnego pochodzenia – autentycznego bądź wymagowanego, podobnych doświadczeń życiowych – zwłaszcza w ciągu wielu pokoleń, kultury (łącznie z językiem) i zapewne także innych czynników¹. Jedność ludzi, mimo różnic, identyfikujących się jako Monegaskowie, Koriacy czy Gwatemalczycy wyraża etnonim, czyli wspólna nazwa.

Powyższe spostrzeżenia niewątpliwie cechuje spora ogólność. Jestem jednak przekonany, że mogą choć trochę dopomóc w zrozumieniu rozmaitych sytuacji, do jakich dochodzi między ludźmi różniącymi się identyfikacjami etnicznymi. Etnograf nader często mający do czynienia z takimi sytuacjami może mógłby wyszczególnić ich typy. Wydaje się to jednak syzyfową pracą – są bowiem zbyt liczne.

W tymże szkicu zamierzam rozpatrzyć jedną tylko sytuację, a mianowicie przypisywanie pochodzenia ormiańskiego wielkiemu poecie i dramaturgowi polskiemu z epoki romantyzmu Juliuszowi Słowackiemu. W niejednym tekście poświęconym Ormianom polskim wymienia się często najwybitniejszych przedstawicieli tej społeczności, pośród nich zaś właśnie Słowackiego². Niekiedy ponadto wskazuje się na

¹ Por. W. Żelazny, *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*, Poznań 2006, s. 51-62.

² Zob. np. A. Chodubski, *Główne ogniuwa kontaktów polsko-ormiańskich do początków XX wieku*, Warszawa 1989, s. 16, *Seria Wydawnicza Koła Zainteresowań Kulturą Ormian*, 8; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w polskiej kulturze i nauce*, [w:] *Ormianie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2014, s. 160, *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce*, 6; G. Pełczyński, *Ormia-*

implikacje tego pochodzenia w jego twórczości. Czy można rzeczywiście uznać go za Ormianina? Nietrudno bowiem wysunąć przypuszczenie, że nim w ogóle nie był. A jeśli nawet był, to jego ormiańskość miała specyficzny charakter.

Słowacki urodził się w 1809 roku w Krzemieńcu. W mieście tym, jeśli istniała dawniej kolonia ormiańska, to do czasów poety już nie dotrwała. W ciągu swego życia Słowacki często zmieniał miejsca pobytu, dłużej mieszkał w Wilnie i Warszawie. Po powstaniu listopadowym przebywał na emigracji, głównie we Francji, skąd wielokrotnie wyjeżdżał na dłużej do Niemiec, Szwajcarii, Włoch i Anglii³. Duże znaczenie miała podróż na Bliski Wschód, którą odbył w latach 1836-1837⁴. Zmarł w Paryżu w 1849 roku i tam go pochowano.

W 1927 roku jego szczątki zostały sprowadzone do Polski i uroczyscie pochowane na Wawelu. Przy okazji ich ekshumacji przeprowadzono dokładne badania antropologiczne. Uczestniczyli w nich profesorowie Georges Papillault i Jan Talko-Hrynczewicz. Ten drugi opublikował wyniki powyższych badań w odrębnej pracy. Pominę szczegółowe ustalenia antropologów, a zacytuję ich konkluzje:

Otóż, badając fizyczne cechy naszego wieszcza, znalazłem, że odpowiadały one na ogół szlachcie polskiej na Ukrainie i zbliżone były bardziej do ludu. Lecz między tymi cechami są i takie, które się od tamtych różniły, a do nich można zaliczyć: wzrost niższy, typ ciemniejszy, który się o wiele rzadziej na Ukrainie spotyka; znaczną krótkogłowość przewyższającą tamtejszą średnią; słaby rozwój górnej oraz dolnej szczęki i w ogóle kości twarzowych, które nadają twarzy wygląd bardziej długiej i wąskiej; nos wielki, długi, wąski, garbaty, jakich nam na Ukrainie nie zdarzało się często spotykać wśród szlachty i ludu; wreszcie ostro zarysowane kontury twarzy. Otóż zachodzi wielkie prawdopodobieństwo, że wymienione cechy należą do pierwiastków ormiańskich, które wobec mieszaństwa z miejscowym polskim żywiołem trudno oddzielić⁵.

Pamiętać trzeba, że Talko-Hrynczewicz uprawiał antropologię (biologiczną) w czasach, gdy była ona nauką, za pomocą której wyjaśniano o wiele więcej problemów niż dzisiaj⁶. Także problem przynależności etnicznej. Stwierdzono wówczas, że na obszarze

nie na ziemiach polskich, Culture.pl, [on-line] culture.pl/pl/artukul/ormianie-na-ziemiach-polskich – 22 VII 2023.

3 J. Zieliński, *SzatAnioł. Powikłane życie Juliusza Słowackiego*, Warszawa 2000.

4 R. Przybylski, *Podróż Juliusza Słowackiego na Wschód*, Kraków 1982, *Biblioteka Romantyczna*.

5 J. Talko-Hrynczewicz, *Juljusz Słowacki jako typ antropologiczny*, „Przegląd Antropologiczny” 1927, t. 3, z. 1-2, s. 29.

6 Zob. E. Nowicka, *Świat człowieka – świat kultury. Systematyczny wykład problemów antropologii kulturowej*, Warszawa 1998, s. 248-250; W. Żelazny, *op. cit.*, s. 140-144.

Europy rozpowszechnione są cztery rasy: śródziemnomorska, nordyczna, laponoidalna i armenoidalna⁷, a także kilkanaście typów antropologicznych powstałych przez zmieszanie tychże ras, na przykład typ dynarski – efekt zmieszania rasy nordycznej i armenoidalnej. Ludzie owych ras i typów obrali jako swoje siedziby określone terytoria i ukształtowali się w odrębne etnosy. Tak więc, jak uważali ówcześni uczeni, narody to kompozycje określonych cech antropologicznych. Pogląd ten przyswoili sobie zwolennicy narodowego socjalizmu, dołączając do niego tezę o lepszych i gorszych rasach, z których te drugie należy eksterminować. W takich warunkach Talko-Hryniewicz, jako antropolog z pierwszej połowy XX wieku, pewne elementy aparycji Słowackiego mógł arbitralnie określić jako „pierwiastki ormiańskie”.

O słuszności takiej konkluzji mogły też przekonać zachowane portrety wieszczki, na których te elementy są ponoć dobrze widoczne. Poza tym cechy te można rzekomo zauważyć na podobiznach jego matki Salomei Słowackiej de domo Januszewskiej. Przywykło się zatem twierdzić, że to matce Słowacki zawdzięcza swą ormiańskość.

Oprócz Talko-Hryniewicza ormiańskości doszukiwał się u pisarza także Juliusz Kleiner, wybitny badacz jego twórczości. Czynił to poprzez snucie rozważań na temat poematu *Król-Duch*, gdzie pojawia się postać Hera Armeńczyka, któremu poświęcę więcej miejsca w dalszej części tekstu. Na razie zwrócę uwagę tylko na jeden krótki passus z monografii polonisty: „Ktokolwiek przypatrzy się portretom rodziny Januszewskich, uderzony będzie wschodnim, ormiańskim typem twarzy. Poeta Herowi użył krwi ormiańskiej, sądząc, że miał ją w żyłach własnych”⁸. Talko-Hryniewicz znał ten pogląd Kleinera i w swojej pracy się do niego ustosunkował:

Nie udało się dotąd stwierdzić prof. Kleinerowi przynależności Januszewskich do obrządku kościoła Ormiańskiego, natomiast słyszałem z ust J.E. Arcybiskupa obrządku ormiańskiego ks. Teodorowicza we Lwowie, że istnieje w dawnej wschodniej Galicji rodzina Januszewskich, która, jak sama mówi, należała do Ormian. Można mieć nadzieję, że tę sprawę da się z czasem wyjaśnić⁹.

To ostatnie zdanie może świadczyć o tym, że uczony nie był całkowicie przekonany o pochodzeniu ormiańskim Słowackiego. Ale sprawy dalej nigdy nie wyjaśniano. Może zadowolono się tym, co powiedział abp Józef Teodorowicz.

W tym miejscu warto zrobić dygresję o specyfice religijnej Ormian. Otóż osiedlający się w Polsce Ormianie przynależeli do Armeńskiego Kościoła Apostolskiego

7 S. Żejmo-Żejmis, *Europa*, [w:] *Człowiek, jego rasy i życie*. Wydawnictwo zbiorowe ilustrowane, t. 1, oprac. J. Czekanowski et al., Warszawa [1938], s. 384-385.

8 J. Kleiner, *Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości*, t. 4: *Poeta mityk*, cz. 2, Warszawa 1927, s. 372.

9 J. Talko-Hryniewicz, *op. cit.*

Bibliografia

1. Utwory literackie (beletrystyka, reportaże, eseje, autobiografie)¹

Abgar-Sołtan, *Rywale. Powieść*, Kraków 1904.

Abgar-Sołtan, *Widziane i odczute. Szkice i opowiadania*, Kraków 1904.

Abowian Ch., *Rany Armenii. (Płacz patrioty). Opowieść historyczna*, tłum. S. Ułaszek, Kraków 2018.

Agopsowicz B., *Kresowa miłość*, Poznań 2021.

Agopsowicz B., *Kresowe nadzieje*, Poznań 2023.

Andrzejewski J., *Miazga*, oprac. A. Synoradzka-Demadre, Wrocław 2002, *Biblioteka Narodowa*, Seria 1.

Biliński W., *Pomadka od Hawurassa*, Łódź 1986.

Bogdanowicz M., *Wspomnienia*, t. 1-2, Kraków 1959, *Pamiętniki i Wspomnienia. Seria 1, Pamiętniki Polskie*.

Bogusławski A., *Tu i tam. Powieść*, Londyn 1963.

Brzeziecki A., Nocuń M., *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016, *Reportaż – Wydawnictwo Czarne*.

Chećko A., *Armenia na własne oczy*, Warszawa 1991, *Seria Wydawnicza Koła Zainteresowań Kulturą Ormian*; 17.

Danilewicz A., *O Ormianach i Polakach zamordowanych Banitowie nad Czeremoszem na Bukowinie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 1994, nr 2, s. 11-18.

Danilewicz A., *Historia ocalenia Ormian w kościele ormiańsko-katolickim pod wezwaniem św. Antoniego w Kutach*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 1995, nr 4, s. 30-31.

Danilewicz A., *Był taki ksiądz*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 1996, nr 8, s. 25-28.

1 Wydania wykorzystane w pracy.

- Danilewicz A., *Relacje między wyznawcami religii katolickiej i prawosławnej w okresie międzywojennym w rodzinnej miejscowości na Bukowinie. Wielkanoc*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 1997, nr 10, s. 9-12.
- Danilewicz A., *Z jednego drzewa krzyż i łopata*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 1999, nr 18, s. 4-8.
- Danilewicz A., *Z rumuńskiej Bukowiny na Dolny Śląsk. Krótka opowieść z długiego życia (A. Pisowicz, Przedmowa)*, Kraków 2004.
- Danilewicz A., *Pan Bóg nie pomógł zabić i podpalić*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2005, nr 42/43, s. 59-61.
- Danilewicz A., *„Babie lato”. Zamyślenie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego” 2007, nr 48/49, s. 57-58.
- Dobraczyński J., *Klucz mądrości*, Warszawa 1988, *Biblioteka Dział Wyborowych Instytutu Wydawniczego Pax*.
- Falkowski M., *Armenia. Obieg zamknięty*, Wołowiec 2022, *Sulina*.
- Fleszarowa-Muskat S., *Tak trzymać!*, t. 1, *Wiatr od łądu*, Gdańsk 1988.
- Fleszarowa-Muskat S., *Tak trzymać!*, t. 2, *Brzeg*, Gdańsk 1988.
- Fleszarowa-Muskat S., *Tak trzymać!*, t. 3, *Niepokonani, niepokorni*, Gdańsk 1988.
- Fleszarowa-Muskat S., *The Black Braid*, „Ararat” 1990, nr 4, s. 54-55.
- Fleszarowa-Muskat S., *Czarny warkocz*, Warszawa 2012.
- Gapik W., *Pijany martwym Gruzinem*, Gliwice 2017, *Książki Podróżnicze – Bezdroża*.
- Gębarski B., *List do starego tureckiego znajomego*, Warszawa 1987, *Seria Wydawnicza Koła Zainteresowań Kulturą Ormian*, 3.
- Gębarski B., *Moritur. Opowieść o 1915 r.*, Warszawa 1992, *Seria Wydawnicza Koła Zainteresowań Kulturą Ormian*, 24.
- Giedz M., *Zanim ochrzczono Rzym*, „Poznaj Świat” 2012, nr 7, s. 91-96.
- Górecki W., *Toast za przodków*, Wołowiec 2010, *Reportaż – Wydawnictwo Czarne*.
- Grabski W.J., *Bracia. Powieść*, Warszawa 1934.
- Herbert Z., *Ormiańska babcia*, „Zeszyty Literackie” 2006, nr 2, s. 114-116.
- Isakowicz I., *Odprawa autorowi broszury „Głos do ziomków obrządku ormiańsko-katolickiego”*, Wiedeń 1861.
- Isakowicz-Zaleski T., *Moje życie nielegalne*, współpr. W. Bonowicz, Kraków 2008.
- Jagielski W., *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2005, *Terra Incognita*.
- Kaczkowski Z., *Olbrachtowi rycerze*, t. 1-3, Warszawa [ca 1924].
- Kaltenbergh L., *Krewny świętej rodziny*, [w:] tenże, *Studnia miłości. Opowiadania*, Warszawa 1972.
- Kapla G., *W końcu i ty zapłaczesz. Z Baku do stóp Araratu*, Warszawa 2018.
- Kapuściński R., *Kirgiz schodzi z konia*, Warszawa 1974, *Naokoło Świata*.
- Kapuściński R., *Imperium*, Warszawa 2019.
- Karaś R., *Szukam raj*, Warszaw 1975, *Naokoło Świata*.
- Krikor H., *Ormianie znani i nieznani. (Od czasów Noego po dziś dzień)*, tłum. K. Nizio, Warszawa 1986, *Seria Wydawnicza Koła Zainteresowań Kulturą Ormian*, 2.

S U M M A R Y

Armenians in Polish Literature: Essays

This is a book about Armenians in Polish literature of the 19th and 20th centuries, the characters in various fictional works (to a lesser extent in other genres), as well as about their authors, often of Armenian descent. The author attempts to make readers aware of the presence of Armenians in various discourses of Polish people, and also highlights numerous issues connecting both groups.

The book consists of twelve essays, most of which were published in journals, including Armenian ones. They have undergone standardization processes to create a coherent whole. However, uneven treatment of the discussed topics is inevitable – some of them are detailed, others generalized, and some omitted. Repetitions may also occur.

The first sketch, *The Armenianness of Słowacki*, is dedicated to the prominent poet and dramatist of the Romantic era, Juliusz Słowacki. There is a belief that he was of Armenian descent, and the author explores the reasons behind attributing Armenian origin to him. Despite Słowacki never declaring such roots (at least there is no known evidence of it), some anthropological studies of his remains and portraits suggested features characteristic of the Armenoid race. Moreover, there are also some minor Armenian themes in his work. Given these factors, it would be extremely difficult to definitively confirm his Armenian origin, although it cannot be entirely ruled out.

The next text, titled *One King, Many Merchants*, provides an overview of Armenian characters in Polish historical novels. Two novels set during the Crusades are mentioned: *Krzyżowcy (Angels in the Dust)* (1936) by Zofia Kossak-Szczucka and *Klucz mądrości* (1951) by Jan Dobraczyński. Armenians are portrayed as merely minor characters in the former, while the Armenian king Hettum is one of the main characters in the latter. In Polish novels depicting the history of Poland, Armenians are usually portrayed as merchants living in the southeast of Poland between the 16th and 18th centuries, engaging in trade with eastern countries. They are loyal to the Commonwealth

and serve it in various ways, but they are typically minor characters, as seen in Henryk Sienkiewicz's famous Trilogy.

Abgar-Soltan on Armenians is an essay about Kajetan Abgarowicz, a popular Polish writer of Armenian descent, living in the late 19th and early 20th centuries. He addresses Armenian themes in the story *Król Polski* and the novel *Rywale*, presenting the dilemmas faced by Armenians living in Polish lands at the time – whether to maintain their Armenian identity or assimilate with the Polish nation. Abgar-Soltan leans towards reconciling both tendencies.

The following work, *Vincenz's Kabzans*, analyzes Armenian characters and themes in Stanisław Vincenz's four-volume work *On the High Uplands*, published from 1938 to 1979 (the last volume posthumously). The work presents a broad landscape of Pokuttia, a region in the Carpathians near the upper Prut River. It is inhabited by numerous nationalities and religious groups, including Armenians, often called *Kabzans* there. Armenians are one of the communities contributing to the region's cultural richness and live in peace with others. Vincenz introduced several distinct Armenian characters, both merchants and landowners, as well as portrayed Kutý, the largest and most traditional Armenian settlement.

Next is *Memoirs of Polish Armenians*, a review of books or short memoirs written by representatives of the Armenian community after World War II. The author discusses autobiographies of such individuals as Marian Bogdanowicz, Kornel Krzczunowicz, Tadeusz Petrowicz, Ludwik Theodorowicz, Anna Danilewicz, Tadeusz Isakowicz-Zaleski, Anna Olszańska, Andrzej Mandalian, and Anna Piotrowicz-Kulczycka. They tell stories of their lives in Poland, often deeply affected by history. Their Armenian heritage, although known to them, only occasionally surfaced and did not significantly affect their lives.

The authoress of one of these memoirs also appears in the next essay – *About Bukovinian Armenians and More in the Letters of Anna Danilewicz*. In addition to autobiographical prose, she wrote poems and letters. The essay's author exchanged correspondence with her for many years and decided to publish some excerpts. The letters mainly focus on Armenians from Bukovina, from which she originated, and Bukovina itself, which she had to leave after World War II due to the changes in national borders, settling in Lower Silesia. This experience, as revealed in the letters, had a profound impact on her entire life.

Ceghaspanutjun in Polish Fiction discusses works addressing the issue of the Armenian Genocide perpetrated by Turks during World War I. Two novels from the 1920s, *Coming Spring* (1924) by Stefan Żeromski and *Choucas* (1926) by Zofia Nałkowska, are mentioned. However, the only work entirely devoted to this issue is *Morituri. Opowieść o 1915 r.*, published in 1992 by Bohdan Gębarski, a Polish friend of Armenia

known for his 1961 work *List do starego tureckiego znajomego*. The limited interest in Ceghaspanutjun in Polish literature is attributed to its duty to focus on the Holocaust, which took place in Polish territories during World War II.

The following essay is titled *Grisza Aszwajanc and Other Armenians in the Ukrainian Trilogy of Józef Łobodowski*. The trilogy, written in the 1950s in exile, narrates the life of a young Pole who happened to be in Russia during the October Revolution. His friend, Grisza Aszwajanc, an extraordinary Armenian character, helps him escape death on multiple occasions. Other Armenians also appear as minor characters in Łobodowski's trilogy.

The Publishing Work of Leon Ter-Oganjan focuses on the leader of Warsaw Armenians who, in the early 1980s, started publishing brochures and books on Armenia-related topics that significantly enriched the limited collection of Polish publications on Armenian issues during that time. Some of these works were translated into Polish by Ter-Oganjan himself. This activity is presented in the context of Ter-Oganjan's remarkable biography and the history of Polish Armenians in the second half of the 20th century.

The subsequent essay, *Stanisława Fleszarowa-Muskat – Armenian Themes*, is dedicated to a very popular post-World War II writer who never hid her Armenian heritage on her mother's side. In her trilogy *Tak trzymać!*, she placed the character of Helena, an Armenian woman, partly modelled upon her own mother. A genuine dame and a heroine, she was tortured and eventually killed by Germans in a concentration camp. She also directly wrote about her mother in the autobiographical story *Czarny warkocz*.

Polish Journeys to Armenia is a review of books or smaller pieces inspired by travels to Armenia, undertaken after the country's regained independence. These are mostly travel reports, including memories of the distinguished Polish expert in Armenian studies, Andrzej Pisowicz. These texts help readers understand the positive reactions that the current Armenian reality evokes in Poles. Undoubtedly, all travelers seem to share a very positive attitude towards Armenia. They admire the country's history and praise the hospitality of its residents. Some recognize Armenia's difficult issues, such as the Karabakh War, economic crises, and political instability.

The final text in the book is *Armenian Love*. The author discusses in it two novels by contemporary writer Beata Agopsowicz, who, by marriage, has a distinctive Polish-Armenian surname. The novels, *Kresowa miłość* and *Kresowe nadzieje*, are romances featuring Polish Armenians living in the southeastern part of interwar Poland, but also in its contemporary territories. Agopsowicz put considerable effort into recreating the environment of Armenians from Kutu, Stanisławów, and Lwów.

Keywords: Armenians, Armenia, diaspora, Polish literature, literary anthropology

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Հայերը լեհական գրականության մեջ. Ուրվանկարներ

Այս գիրքը նվիրված է 19-րդ և 20-րդ դարերում լեհական գրականության մեջ հանդես եկող հայերին, որոնք երևան են գալիս տարբեր գեղարվեստական (քիչ աստիանում՝ այլ ժանրերի) ստեղծագործություններում: Այն նվիրված է նաև դրանց ստեղծողներին, ովքեր հաճախ հայկական ծագում ունեին: Հեղինակը փորձում է ընթերցողներին իրազեկել լեհական տարբեր դիսկուրսներում հայերի ներկայության մասին, առավել ևս՝ մատնանշում է երկու ազգերը միավորող բազմաթիվ հարցերը:

Գիրքը բաղկացած է տասներկու ուրվանկարներից, որոնց մեծ մասը տպագրվել է ամսագրերում, այդ թվում՝ հայկական: Տեքստերը ենթարկվել են համախմբման գործընթացներին՝ հնարավորին համահունչ ամբողջություն ստեղծելու համար: Այդ ամենի հետ մեկ տեղ նրանում չհաջողվեց խուսափել քննարկված հարցերի անհավասար մեկնաբանումից. խնդիրներից մի քանիսը ներկայացված են բավականին մանրամասն, մյուսը՝ ընդանրացված է, իսկ որոշները՝ բաց են թողնված: Երբեմն հանդիպում են նաև կրկնություններ:

Առաջին ուրվանկարը, *Սլովացկու հայկականությունը*, նվիրված է վերնագրում հիշատակված ռոմանտիկ դարաշրջանի նշանավոր բանաստեղծ և դրամատուրգին: Գոյություն ունի այն վարկածը, որ նա ծագումով հայ է եղել: Հեղինակին հետաքրքրում է Յուլիուշ Սլովացկուն հայկական ծագում վերագրելու պատճառները: Ինքը բանաստեղծն երբեք չի հայտարարել նման ծագման մասին, կամ, համենայնդեպս, դրա ապացույցները բացակայում են: Պահպանվել են միայն Սլովացկու մատունքների մարդաբանական հետազոտությունների արդյունքները, նաև՝ դիմանկարները, որոնք, ըստ երևույթին, ապացուցում են, որ նա

ունեցել է արմենոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներ: Բացի այդ, նրա ստեղծագործություններում առկա են նաև որոշ, բավականին աննշան, հայկական թեմաները: Այս նախադրյալների լույսի ներքո դժվար է հստակ ապացույցել բանաստեղծի հայկական ծագումը, թեև այն չի կարելի լիովին բացառել:

Հաջորդ տեքստը, որը վերնագրված է *Մեկ արքա, շատ վաճառականներ*, մի ակնարկ է լեհական պատմավեպերում հայկական կերպարների վերաբերյալ: Այստեղ կարելի է հիշատակել երկու վեպ, որոնք պատմում են խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանի մասին. Ջոֆիա Կոսսակ-Շչուցկայի *Խաչակիրները* (1936թ.) և Յան Դոբրաչինսկու՝ (1951թ.): Առաջին վեպում հայերը գուտ էպիզոդիկ կերպարներ են, իսկ երկրորդում՝ հայոց թագավոր՝ Հեթումը ամենակարևոր կերպարներից է: Սակայն Լեհաստանի պատմությանը նվիրված ստեղծագործություններում հայերը սովորաբար առևտրականներ են, որոնք բնակվում են պետության հարավարևելյան շրջաններում, 16-18-րդ դարերում, և առևտրական գործունեություն են ծավալում արևելյան երկրների հետ: Նրանք հավատարիմ են Լեհաստանին (Ժեչպոսպոլիտային) և ծառայում են նրան բազմակողմանի: Այնուամենայնիվ իրենք միայն էպիզոդիկ կերպարներ են: Այդպես է, օրինակ, Հենրիկ Շիենկևիչի հայտնի եռագրությունում:

Աբգար-Սոլթանը հայերի մասին ուրվանկարը Կայետան Աբգարովիչի մասին է, ով օգտագործում էր Աբգար-Սուլթան կեղծանունը: Եղել է հայկական ծագում ունեցող հայտնի լեհ գրող, որն ապրում էր 19-րդ և 20-րդ դարերի միջև: Հայկական թեմատիկային անդրադառնում է *Լեհաստանի թագավոր* պատմվածքում և *Հակառակորդներ* վեպում: Դրանցում ներառում է այն խնդիրները, որոնց հետ հավանաբար բախվում էին իր ժամանակի լեհահայերը. պահպանել իրենց հայկական ինքնությունը, թե ձուլվել լեհ ազգի հետ: Աբգար-Սոլթանը հակված է այս երկու տենդենցները հաշտեցնելուն:

Հաջորդ աշխատությունը՝ Վինցենզի *Կաբզանները*, հայկական կերպարների և թեմաների վերլուծությունն է, որոնք հանդես են գալիս Ստանիսլավ Վինցենզի *Բարձր հարթավայրում* քառահատոր աշխատությունում, որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1938 թվականին, իսկ վերջինը՝ 1979 թվականին՝ գրողի մահից հետո: Լինելով՝ Վերին Պրուտից վեր գտնվող Կարպատների վայրերից մեկի՝ Պոկուչիայի բազմակողմանի պատկերնի ներկայացումը: Քաղաքը բնակեցված է բազմաթիվ կրոնական և ազգային խմբերի, այդ թվում՝ հայերի կողմից, որոնց հաճախ կոչում էին կաբզաններ: Հայերը, փասցած համայնքների հետ միասին, կազմում են Պոկուչիայի մշակութային հարստությանը: Բոլորի

հետ ապրում են ներդաշնակ: Վինցենզը կերտել է հայկական միջավայրի ներկայացուցիչների վառ կերպարներ, որոնց թվում և՛ վաճառականներն էին, և՛ հողատերերը: Նկարագրել է նաև Կուտի փոքրիկ քաղաքը, որը հայերի ամենամեծ և ավանդական կենտրոններից էր:

Իր հերթին, *Լեհահայերի հուշերը*՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո վերնագրում նշված համայնքի ներկայացուցիչների կողմից գրված գրքերի կամ պարզապես կարճ հուշերի ակնարկ է: Հեղինակը ներկայացնում է Մարիան Բոգդանովիչի, Կորնել Կշեչուկովիչի, Տադեուշ Պետրովիչի, Լյուդվիկ Թեոդորովիչի, Աննա Դանիլեվիչի, Տադեուշ Իսակովիչ-Չալեսկու, Աննա Օլշանսկայի, Անդռեյ Մանդալյանի ինքնակենսագրականները և, կարճերից, այդ թվում՝ Աննա Պիոտրովիչ-Կուլչիցկայի: Դրանք՝ հաճախ պատմություն կողմից դաժանորեն փորձված, Լեհաստանի բնակիչների կյանքի մասին նկարագրություններ են: Իսկ հայկական ծագումը, որի մասին իրենք տեղյակ էին, երբեմն զգացնել էր տալիս, բայց չէր ազդում նրանց ճակատագրերի վրա:

Նշված հուշագրություններից մեկի հեղինակը հայտնվում է նաև հաջորդ ուրվանկարում՝ *Բուկովինայի հայերի մասին ոչ միայն Աննա Դանիլևիչի նամակներում*: Ինքնակենսագրական արձակից բացի նա գրել է նաև բանաստեղծություններ և նամակներ: Հեղինակը իր հետ երկար տարիներ նամակագրական կապի մեջ լինելով՝ որոշել է հրապարակայնացնել իր նամակներից որոշ հատվածները: Դրանք հիմնականում վերաբերում են Բուկովինայի հայերին, որոնց միջավայրից էր ծագումով, և ինքնին Բուկովինային, որը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո պետական սահմանների փոփոխության պատճառով, ստիպված է եղել լքել և բնակություն հաստատել Դոլնի Շլոնսկում: Սույն փորձառությունը, ինչպես ցույց է տալիս նամակագրությունը, խորին ազդել է նրա ողջ կյանքի վրա:

Ցեղասպանությունը լեհական գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիսանում է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքերի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանության թեմային վերաբերող աշխատությունների քննարկումը: Դրանք ներառում են 1920-ականներին գրված երկու վեպ՝ Ստեֆան Ժերոմսկու *Գարնան նախօրեին* (1924թ.) և Ջոֆիա Նալկովսկայի Choucas (Ժնավանդը) (1926թ.): Այնուամենայնիվ միակ ստեղծագործությունը, որն ամբողջությամբ նվիրված է այդ խնդրին՝ *Morituri-ն է (Դեպի մահ գնացող): Պատմություն 1915-ի մասին*, հրատարակվել է 1992 թվականին: Դրա հեղինակը՝ Հայաստանի լեհ բարեկամ՝ Բոհդան Գեմբարսկին է, որը հայտնի է *Նամակ հին թուրք ընկերոջը* երկով, 1961 թվականին գրված: Լեհական

գրականությանում Ցեղասպանության նկատմամբ քիչ հետաքրքրությունը կարելի է բացատրել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ լեհական հողերի վրա գերմանացիների կողմից իրականացված հրեաների բնաջնջման նկատմամբ նրա պարտավորություններով:

Այնուհետև տեղադրված է Յուզեֆ Լոբոդովսկու *Գրիշա Աշվայանցը և մաացած հայերը ուկրաինական եռագրությունում* անվանում կրող ուրվանկարը: Սույն եռագրությունը, որը գրվել է 1950-ականներին արտագաղթում, պատմում է մի լեհ երիտասարդի ճակատագրի մասին, որը, Հոկտեմբերյան հեղափոխության ժամանակ, ցավոք, Ֆուտ է Ռուսաստանում: Իր ընկերը հայ է՝ Գրիշա Աշվայանցը, շատ առուժսեղան արտասովոր կերպար, որի շնորհիվ մեկ անգամ չէ, որ կարողանում է խուսափել մահից: Լոբոդովսկու եռագրությունում հանդես են գալիս նույնպես այլ հայեր, որոնք էպիզոդիկ կերպարներ են:

Լեոն Տեր-Օգանյանի հրատարակչական գործունեությունը վերաբերում է Վարշավայի հայերի առաջնորդին: 1980-ականների սկզբին սկսեց հրատարակել հայկական թեմատիկայով գրքուկներ և գրքեր: Դրանք զգալիորեն հարստացրեցին հայկական խնդիրներին նվիրված լեհական հրատարակությունների նշված ժամանակի համեստ պաշարները: Դրանցից մի քանիսը անձամբ է լեհերեն թարգմանել: Այդ գործունեությունը ցուցադրվել է Տեր-Օգանյանի արտասովոր կենսագրության և 20-րդ դարի երկրորդ կեսի լեհահայության պատմության համատեքստում:

Հաջորդ ուրվանկարը՝ *Ստանիսլավա Ֆլեշարովա-Մուսկատ – հայկական թեմաներ*, նվիրված էր մի գրողի, ով մեծ ժողովրդականություն էր վայելում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և չէր թաքցնում մայրական կողմից հայկական ծագումը: *Շարունակիր նույն ձեռով* եռագրություն մեջ նա մարմնավորել է Հելենա անունով հայուհու կերպարը, որը որոշ չափով հիշեցնում է իր մորը: Նա մեծ տիկին է և միևնույն ժամանակ մի հերոսուհի, ում գերմանացիները տանջամահ են ենթարկել համակենտրոնացման ճամբարում: Իր մոր մասին ուղղակիորեն գրել է *Սև հյուսք* ինքնակենսագրական պատմվածքում:

Լեհական ճանապարհորդություններ դեպի Հայաստան՝ գրքերի և ավելի փոքրածավալ ստեղծագործությունների ակնարկը՝ ոգեշնչված է Հայաստան կատարված ճանապարհորդություններով, որոք տեղի են ունեցել նրա անկախացումից հետո: Սրանք հիմնականում ռեպորտաժներ են: Բայց դրանց մեջ ներառված են նաև լեհ ականավոր հայագետ՝ Անջել Պիսուլիչի հիշողությունները: Սույն տեքստերը թույլ են տալիս հասկանալ, ինչպիսի արձագանք է առաջացնում հայ ժամանակակից իրականությունը

լեհերի վրա: Անկասկած, բոլոր ճանապարհորդները կարծես թե շատ դրական են տրամադրված Հայաստանին: Նրանք հիացած են նրա պատմությամբ և գովաբանում են նրա բնակիչների հյուրընկալությունը: Ոմանք մատնանշում են Հայաստանի բարդ խնդիրները՝ Ղարաբաղյան պատերազմը, տնտեսական ճգնաժամը, քաղաքական անկայունությունը:

Այս գրքի վերջին տեքստը՝ *Հայկական սերն է*: Հեղինակը քննարկում է ժամանակակից գրող՝ Բեատա Ագոպսովիչի երկու վեպերը: Լեհահայերին բնորոշ ազգանունը ամուսնուց է ստացել: *Կրեսերի սեր* և *Կրեսերի հույս* ստեղծագործությունները՝ վեպեր են: Նրա հերոսների թվում լեհահայեր են, որոնք բնակվում են միջպատերազմյան Լեհաստանի հարավարևելյան շրջաններում, ինչպես նաև նրա ժամանակակից շրջաններում: Ագոպսովիչը մեծ ջանքեր է գործադրել Կուտիի, Ստանիսլավովի և Լվովի հայերի միջավայրը վերարտադրելու համար:

Քանալի բառեր. հայերը, Հայաստան, սփյուռք, Լեհական գրականություն, գրական մարդաբանություն

BIBLIOTEKA „LEHAHAYER”

1. *Ormianie polscy. Kultura i dziedzictwo. Studia i materiały źródłowe zebrane dla uczczenia jubileuszu dziesięciolecia Fundacji Kultury Ormian Polskich*, red. Andrzej A. Zięba, Warszawa–Kraków 2016.
2. Jakub Osiecki, *Bolszewicy a Kościół Ormiański. Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920-1938*, Kraków 2019.
3. Tomasz Krzyżowski, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, Kraków 2020.
4. Mowses Chorenacy (Mojżesz z Chorenu), *Historia Armenii w trzech księgach*, zredagował, opatrzył wstępem i indeksami Andrzej Pisowicz, z tłumaczenia rosyjskiego Gagika Sarkisjana na język polski przełożył Stanisław Ulaszek, Kraków 2021.
5. Andrzej Gliniński, *Gmina ormiańska w Stanisławowie w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Organizacja, gospodarka, codzienność*, Kraków 2022.
6. Andrzej Pisowicz, *Armeno-Iranica. Wspomnienia orientalisty*, Kraków 2023.

Grzegorz Pełczyński – profesor w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego. Prowadzi badania nad mniejszościami narodowymi, kinem PRL, wspólnotami ewangelikalnymi oraz literaturą kresową. Wydał m.in. książki *Ormianie polscy w XX wieku. Problem odrębności etnicznej* (1997), *Dziesiąta muza w stroju ludowym. O wizerunku kultury chłopskiej w kinie PRL* (2002), *Ewangelikalizm w Rosji (XIX-XX wiek)* (2013, 2019), *Michał K. Pawlikowski o narodach z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego* (2020), *Metodyści w Poznaniu w latach 1922-2022* (2022).

W dziełach zaliczanych do literatury polskiej niekiedy pojawiają się Ormianie i ich sprawy. Wydaje się, że takich utworów nie ma zbyt wiele i że tematyka ormiańska nieczęsto jest w nich szerzej poruszana. Od połowy XIX wieku ich liczba wzrosła na tyle, iż trudno przejść obok nich obojętnie. Studia im poświęcone ujawniają mnóstwo zaskakujących zagadnień związanych z tą tematyką dotyczących nie tylko literatury.

Biblioteka Lehahayer | 7

OŚRODEK
BADAŃ
NAD KULTURĄ
ORMIAŃSKĄ
W POLSCE

Uniwersytet
Wrocławski

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8368-030-9

